

“Omwille van de plaatselijke verhoudingen”

Het bioscoopwezen in Breda (1923-1933)

Koen van Leeuwen
3241874

Blok 1: 2010-2011
8 november 2010

Bachelor Eindwerkstuk, Theater-, film- en televisiewetenschap
Thema: De bioscoop als multifunctionele ruimte

Begeleider: Thunnis van Oort

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Het sociaal-culturele leven in Breda tussen 1900 en 1933	3
De Bredase bioscopen	6
Regulering van het bioscoopwezen	11
Van verplichte regulering naar gekozen regulering	14
Conclusie	17
Gebruikte archieven en periodieken	19
Literatuur	20
Bijlage 1	21

Inleiding

De Nederlandse filmcultuur wordt niet bepaald gekenmerkt door een roemrucht verleden wat betreft filmproductie, -vertoning en –consumptie. Integendeel, in vergelijking tot andere Europese landen bleef Nederland op al deze velden flink achter. Een van de redenen voor deze achterblijvende belangstelling is volgens Karel Dibbets dat de bioscoop zich als zuilneutrale plaats binnen een verzuilde maatschappij ontwikkelde. De gebrekkige integratie van film in de Nederlandse samenleving staat volgens hem in verband met het ontbreken van verzuilde bioscopen.¹ In tegenstelling tot de algemene beweringen die Dibbets doet over de ontwikkeling van het bioscoopwezen, stellen Thissen, Van der Velden en Van Oort dat er geen homogene bioscoopcultuur was maar dat er regionale verschillen bestonden in deze ontwikkeling, door de uiteenlopende mix van kerkelijke achtergronden, klassenverhoudingen en de wijze waarop de politiek-bestuurlijke machtsconstellaties al dan niet intervenieerde in het cultureel-maatschappelijke leven van de lokale gemeenschap. Zij stellen dat er eerst op lokaal niveau onderzoek nodig is om deze regionale verschillen in kaart te brengen, alvorens conclusies te kunnen trekken op landelijk niveau.²

Een belangrijke factor in de regionale verschillen is de mate waarin men vreesde voor onzedelijkheden en ordeverstoringen, en de wijze waarop men met dit vraagstuk omging.³ De bioscoop werd mede hierdoor al snel op verschillende niveaus van bovenaf gecensureerd en gereguleerd door het politiek-bestuurlijke systeem. Daarnaast hadden de zuilen het instrument van filmkeuring om enige greep te krijgen op wat hun achterban in de “algemene” bioscoop kreeg voorgeschoteld. Deze nationale filmkeuringscommissie die voortvloeide uit de bioscoopwet van 1928 was een verzuild instrument met leden uit alle zuilen.⁴ Dit was echter niet het eerste keuringsinitiatief. De in 1923 opgerichte “Vereeniging van Noord-Brabantsche en Limburgsche gemeenten ter gemeenschappelijke filmkeuring” (hierna zuidelijke nakeuringsvereniging) probeerde het bioscoopgevaar in katholieke gemeenten al eerder aan banden te leggen door middel van keuring. Het bestuur nodigde alle overwegend katholieke gemeenten uit om lid te worden en de te vertonen films aan een katholieke nakeuring te onderwerpen. De Noord-Brabantse gemeente Breda ging in eerste instantie niet akkoord met een lidmaatschap, maar trad pas tien jaar later in 1933 toe.⁵ Breda was een opvallende afwezige. In deze periode waren er immers al meerdere permanente bioscopen in het overwegend katholieke Breda; een stad waar een bisschop zetelde.

Mijn interesse gaat uit naar deze periode 1923-1933 waarin Breda afzag van lidmaatschap tot de katholieke keuringscommissie. Deze periode is nog niet onderzocht en het is de vraag waarom Breda afweek

¹ Karel Dibbets, “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land”, *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 9.2 (2006): 46-64, 46-47.

² Judith Thissen et. al. “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur”, *Leidschrift* 24-2 (2009): 111-130, 112.

³ Dibbets, 47.

⁴ Thissen, 112.

⁵ Thunnis van Oort, *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)* (Hilversum: Verloren, 2007), 144.

van de katholieke meerderheid in de zuidelijke provincies in een tijd dat de katholieken zich over het algemeen als een gesloten front optrokken tegen onzedelijkheden die tegen de katholieke principes ingingen. Waarom duurde het tien jaar alvorens Breda toetrad tot deze katholieke keuringscommissie? Waren er andere reguleringsvormen en hoe functioneerde het bioscoopwezen tegen de politieke en zuilspecifieke achtergrond? Om hier een antwoord op te geven is er meer informatie nodig over de sociaal-culturele achtergrond van Breda in deze periode, over de bioscopen zelf en mogelijk andere invloeden die de bioscoopcultuur van Breda bepaalden. Ik wil dit nader onderzoeken aan de hand van de vraag hoe de bioscooplocaties in Breda in de periode 1923-1933 functioneerden in het openbare domein. Hoe kwamen tegenstellingen van klasse en ideologische oriëntatie op deze plaatsen tot uitdrukking en in welke mate werd dit gestuurd door de lokale (cultuur)politiek?

Om deze hoofdvraag te beantwoorden is het noodzakelijk een aantal deelvragen op te stellen om alle belangrijke aspecten die van invloed zijn mee te nemen.

- Wat was de sociaal en culturele samenstelling van de stad gedurende deze periode en in welke mate had de plaatselijke “verzuilingsmix” invloed op het stadsbestuur en het culturele leven?
- Hoe waren de bioscooplocaties te karakteriseren en in hoeverre heeft dit te maken met diverse klasse- en zuilachtergronden van het publiek en de partijpolitieke/ideologische machtverhoudingen binnen de gemeente?
- Waren de bioscopen zuilneutrale of zuilspecifieke plaatsen?
- Wat waren de redenen vanuit de gemeente om zich in eerste instantie niet bij de zuidelijke nakeuringsvereniging aan te sluiten en in later stadium wel?
- Waren er andere machten die het bioscoopwezen reguleerden of censureerden en zodoende druk uitoefende om een publieke sfeer te creëren in de bioscooplocaties?

Over de ontwikkeling van het Nederlandse bioscoopwezen is met name vanuit nationaal perspectief geschreven. Hierdoor is er weinig aandacht besteed aan lokale vertoningpraktijken in het algemeen, en de bioscoophistorie buiten de Randstad in het bijzonder. Over de bioscoopcultuur in Breda is nagenoeg niets geschreven, waardoor er weinig secundaire literatuur voor handen is wat als vertrekpunt voor dit onderzoek genomen kan worden. Het is daarom noodzakelijk primaire bronnen te raadplegen om een beeld te schetsen over het bioscoopwezen gedurende de periode 1923-1933. Alvorens ik hier nader op in zal gaan zal ik eerst een beeld schetsen van het sociaal-culturele verhoudingen in de stad Breda gedurende deze periode. Ook hier is weinig literatuur over beschikbaar, waardoor we het moeten doen met een algemeen beeld van de belangrijkste ontwikkelingen die van invloed zijn geweest op het culturele leven. Hierna zal ik de bioscooplocaties individueel bespreken en toetsen aan eerder gedane bevindingen over de Nederlandse bioscoopgeschiedenis. Ten slotte zal het keuringsvraagstuk aan bod komen, om de rol van de lokale (cultuur)politiek in deze bioscoopgeschiedenis te beschrijven om uiteindelijk in de conclusie de bevindingen naar de hoofdvraag terug te koppelen.

Het sociaal-culturele leven in Breda tussen 1900 en 1933

In deze paragraaf zal de vraag centraal staan wat de sociaal en culturele samenstelling van Breda gedurende deze periode was en welke zuil het meest dominant was in het dagelijkse leven. Alvorens ik hier nader op in zal gaan, zal ik eerst de belangrijkste ontwikkelingen van de stad gedurende deze periode schetsen die van invloed zijn geweest op de sociale verhoudingen en het klimaat waarin de bioscoopcultuur zich rond deze tijd ontwikkelde.

Breda kende vanaf het begin van de eeuw tot in de jaren '30 een flinke bevolkingsgroei. Het is echter van belang om de omliggende gemeenten in de groeicijfers mee te nemen, aangezien de vesting Breda de bevolkingsgroei niet binnen de stadsgrenzen kon opvangen. Hierdoor vestigden velen zich in deze randgemeenten. De historici Duijghuisen en Klep komen in hun driedelige boek; *Geschiedenis van Breda* tot de conclusie dat de sociaal culturele betrokkenheid van deze mensen bij de stad Breda sterk was en dat bijvoorbeeld de arbeidsmarkt van Breda en haar randgemeenten als een geheel kan worden beschouwd.⁶ De inwoners van de randgemeenten waren ook op Breda aangewezen wat betreft bioscoopvermaak, aangezien dit in de randgemeenten afwezig was.⁷ Spreken we over de agglomeratie Breda, en nemen we dus ook de randgemeenten mee in de bepaling van de bevolkingsgroei, dan steeg de bevolking in de eerste 30 jaar van de 20^e eeuw van 30.000 naar 70.000 inwoners. Een groei van bijna 140%, wat vergelijkbaar is met steden als Antwerpen en Rotterdam in die periode.⁸

*Insluiting Breda door Teteringen, Princenhage en Ginneken voor de annexatie van 1927.*⁹

⁶ Marcel Duijghuisen en Paul Klep, *Geschiedenis van Breda III, Hoofdlijnen en accenten. 1795-1960* (Breda: Gianotten, 1990), 252-258.

⁷ Archief Vereniging van Noord-Brabantsche en Limburgsche gemeenten voor gemeenschappelijke filmkeuring 1923-1969 (Archief VNLGGF) (Regionaal Historisch Centrum Eindhoven). Doos 1. Brief 6-9-1923. Het betreft een ongeordend archief, waarvan de eerste vier dozen de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog betreffen. In de bronverwijzingen wordt naar deze doosnummers verwezen als Archief VNLGGF 1 tot en met 4. Ginneken en Bavel liet weten geen dat er zich in de gemeenten geen bioscoop is en er ook niet binnen afzienbare tijd komen zou. Voor zover bekend waren er gedurende de periode 1923-1933 geen bioscopen in de randgemeenten van Breda.

⁸ Duijghuisen, 258.

⁹ Nel Bartels, "De stedenbouwkundige ontwikkeling van Breda, 1870-1930" in *Jaarboek De Oranjeboom* 49, red. F.A. Gooskens (1996): 141-185, 142.

De trek naar deze randgemeenten werd voor een deel veroorzaakt door een algeheel tekort aan woningen door het ruimtegebrek van de “oude vesting” Breda. In de op de vorige pagina afgebeelde kaart is te zien hoe klein het oppervlakte van de gemeente Breda was. De trek naar de randgemeenten laat zich vanwege de beschikbaarheid aan bouwgrond voor huizen en industrieën, maar ook de lagere belastingdruk en lagere grondprijzen verklaren.¹⁰ De bebouwing aan de rand van Breda in deze periode laat een afwezigheid zien van sociale woningbouw. De gemeente investeerde niet in sociale woningbouw en zag ook liever geen arbeiderswoningen in Breda gebouwd worden waardoor er met name duurdere particuliere bouw ontstond.¹¹ Ook fabrieken werden zoveel mogelijk in de stad geweerd en naar Princenhage verwezen. Breda moest een “luke stad” worden en proberen zo veel mogelijk koopkrachtige particulieren naar zich toe te trekken waardoor het winkelbestand verder uitgebreid kon worden. Het gemeentebestuur van Breda is zich lang blijven kenmerken als *laissez-faire* politiek. Dit kon zo lang voort blijven bestaan omdat veel industriëlen en arbeiders wegens ruimtegebrek zich in de randgemeenten vestigden en dus niet vertegenwoordigd waren in de raad. De conservatief-katholieke geestelijken en notabelen maakten tot na de Eerste Wereldoorlog in feite de dienst uit in Breda.¹² Duijghuisen en Klep stellen dat Breda “als geografische en politieke eenheid eigenlijk niet de goede maat had voor wat er feitelijk aan het gebeuren was. De stad kon letterlijk de complexe maatschappelijke ontwikkeling op het niveau van een agglomeratie niet omvatten.”¹³ Pas met de komst van het algemeen kiesrecht van 1918 en met de annexatie van grote delen van de randgemeenten in 1927 nam de gemeentepolitiek een actievere houding aan.

Vanaf het begin van de jaren twintig ontstond er een harmonische samenwerking tussen de katholieken en de socialen waardoor de Bredase gemeentepolitiek zich actiever met maatschappelijke vraagstukken ging bemoeien. De komst van algemeen kiesrecht had een belangrijk aandeel in deze ontwikkeling. In 1907 werd in Breda de eerste S.D.A.P.’er beneden de grote rivieren in de gemeenteraad verkozen. Tussen 1912 en 1919 was er echter geen enkel S.D.A.P lid in de gemeenteraad. Het algemeen kiesrecht bracht de S.D.A.P. in 1919 plots met vijf zetels in de raad van in totaal 21 zetels. De S.D.A.P. kreeg hiermee niet direct grote politieke macht, maar wisten de conservatieve katholieke meerderheid er wel toe te bewegen om zich begin jaren ’20 meer met sociale vraagstukken bezig te houden, zoals werkverschaffingsprojecten.¹⁴ Het belang van de socialisten werd versterkt door een periode van hoge werkloosheid begin jaren ’20 (25% in 1922) en de crisis die rond 1930 opkwam de werkloosheid weer deed toenemen tot 29% in 1933. Dit liet zich overigens niet in grote machtverschuivingen zien. Het politieke leven werd gedurende deze periode nog altijd beheerst door een katholieke meerderheid met de S.D.A.P. als grootste oppositie. De R.K.S.P. kon in de jaren 1923-1933 vrij constant op 60% van de stemmen rekenen,

¹⁰ Duijghuisen, 181.

¹¹ Ibidem, 183.

¹² Bartels, 147-148.

¹³ Duijghuisen, 258.

¹⁴ Anita Kokx, et. al. *'t Roode spook sluipt door Breda : honderd jaar sociaal-democratie in de Bredase politiek pvda Breda* (Breda:PVDA, 2005), 11.

ongeacht gemeentelijke of landelijke verkiezingen. De S.D.A.P. kreeg 18% van de stemmen. De liberalen 7% en de protestanten kregen 5%.¹⁵ De crisis had waarschijnlijk geen invloed op verkiezingsuitslagen aangezien katholieke raadsleden vaker gingen samenwerken met vertegenwoordigers van de S.D.A.P. In katholieke kring moest men om stemmen te behouden immers ook de belangen van de katholieke arbeiders behartigen.¹⁶ Sociale onrust bleef gedurende deze periode uit. Tijdens het interbellum kwamen er bijna geen stakingen voor in Breda. Het verzuilde systeem stabiliseerde tevens de politieke verhoudingen. Ontkerkelijking had zich in deze jaren nog niet ingezet. Men kon eerder spreken van een toename van de katholieke macht in getal.¹⁷ Het katholicisme bleef gedurende deze jaren de dominante religie in Breda. Gedurende de periode 1920-1930 was 85% van de bevolking Rooms-katholiek. De katholieken kenden niet alleen absoluut gezien in deze periode een sterke groei, maar kregen tevens procentueel een steeds sterkere positie in verhouding tot de andere geloven. Dit ging met name ten koste van de hervormden.¹⁸

In jaren van economische voorspoed in het midden van de jaren twintig (in 1927 was de werkloosheid gedaald tot 10%) profiteerde een groot deel van de bevolking van een toenemende koopkracht. Dit kwam met name door een industriële groei, die zich in randgemeenten concentreerde. De werkgelegenheid groeide sterk in de metaalnijverheid en industrie voor voedings- en genotsmiddelen. Rond 1930 waren hier in totaal meer dan 12.000 mensen werkzaam.¹⁹ Er is weinig bekend over de nieuwe elite van hogeschoolden, ondernemers en over de middenstand, maar Duijghuisen en Klep nemen aan dat hun groeiende koopkracht van grote betekenis is geweest voor de Bredase economie.²⁰

Met de groei van deze welvaart nam ook de behoefte aan ontspanning en vermaak toe in Breda. Zo nam het oprichten van diverse sportverenigingen een grote vlucht. Ook muziekbeoefening nam in verenigingsvorm sterk toe. Bedrijfsverenigingen organiseerden geregeld concerten, toneelvoorstellingen en danspartijen.²¹ Veelal verweerde de katholieke zuil zich tegen vormen van vermaak als film en dansen, welke in toenemende mate aan populariteit wonnen onder grote groepen van de bevolking.²² Deze populariteit werd versterkt door de vestiging van permanente bioscopen in het groeiende stadsleven van Breda. Aanvankelijk kon men films zien als attractie op kermissen, maar geleidelijk vonden bioscoopvoorstellingen vaker in vaste zalen plaats. Al voor de Eerste Wereldoorlog kwamen er permanente bioscopen van de grond.²³ In de volgende paragraaf zal ik op de ontwikkeling en status van deze bioscopen gedurende de periode 1923-1933 ingaan.

¹⁵ Duijghuisen, 296.

¹⁶ Kokx, 13.

¹⁷ Duijghuisen, 298.

¹⁸ Ibidem, 252.

¹⁹ Ibidem, 198.

²⁰ Ibidem, 196.

²¹ Ibidem, 257.

²² Ibidem, 301.

²³ Ibidem, 257.

De Bredase bioscopen

In Breda waren er gedurende de periode 1923-1933 drie vaste bioscooplocaties en een locatie die na deze periode tot de grootste bioscoop van Breda zou uitgroeien. Daarnaast organiseerde vereniging Concordia in haar schouwburg ook filmavonden. Ik zal allereerst ingaan op de vaste bioscopen alvorens ik de rol van Concordia in het bioscoopwezen bespreek.

Op 13 juli 1913 richtten directeur Felix Schuiten en commissaris Desiré Cattoir “Witte familie bioscoop beleggingsmaatschappij N.V.” op. In de statuten staat het doel van de N.V. als volgt omschreven: “Het exploiteren van een of meer bioscooptheaters te Breda of elders zoo direct als indirect en het verhuren van bioscooptheaters alles in de meest uitgebreide zin.” en “Het kopen en verkopen, huren en verhuren van films.” Onder deze N.V. vielen het Groot Luxor Theater aan de Boschstraat en de Paleis Bioscoop aan de Lange Brugstraat.²⁴ In 1923 werd de zoon van Desiré, Emile Cattoir, na ontslag van Schuiten directeur.²⁵ Beide Cattoirs namen overigens niet de exploitatie van bioscopen voor hun rekening. “Witte bioscoop” wijst er doorgaans op dat de films toelaatbaar waren voor katholieken.²⁶ Schuiten stuurde ten tijde van zijn ontslag een brief naar de zuidelijke nakeuringsvereniging waarin hij een locatie in Amsterdam aanbood om deze keuringen te laten plaatsvinden. Het is onduidelijk wat de vereniging op dit verzoek heeft geantwoord. Schuiten zal met name een financieel doel hebben gehad met zijn verzoek, maar hij stond in ieder geval niet onwelwillend tegen deze katholieke keuring.²⁷ In de statuten van de N.V. is niets terug te vinden dat wijst op een specifiek katholieke achtergrond of doel. Het is onduidelijk in hoeverre men in de praktijk in de programmering en advertenties van de bioscooptheaters de katholieke achtergrond liet doorklinken.

Wanneer het Luxor exact haar deuren opende is onduidelijk, maar waarschijnlijk gebeurde dit al ten tijde van de oprichting van de N.V. De exploitatie van het Luxor kwam na het ontslag van Schuiten in handen van Wim de Boo.²⁸ De Boo was hiervoor explicateur geweest in Eindhoven en bioscoopexploitant in Tilburg. Hij werd in 1928 directeur van de N.V. en droeg de exploitatie van het Luxor over aan A.A.M. van Gorp. Deze van Gorp was eerder bioscoophouder in Tilburg en had tevens een Luxor bioscoop in Bergen op Zoom.²⁹ Het Luxor sloot haar deuren in 1987. Zie hiernaast een afbeelding van het Luxor rond 1923.³⁰

²⁴ Zie bijlage 1 voor plattegrond van Breda met daarop de locaties van de bioscopen.

²⁵ Rijksarchief Noord-Brabant, Kamer van Koophandel en fabrieken voor westelijk Noord-Brabant 1922-1979. Inv. 0211. Dossier 109. oprichtingsstatuten 13-07-1913.

²⁶ Van Oort, 112.

²⁷ Archief VNLGGF 1. Brief 5-6-1923.

²⁸ Gemeentearchief Breda 1815-1925. Gezinskaarten Breda 1918-1937.

²⁹ Gemeentearchief Bergen op Zoom Bevolkingsregister 1900-1920, deel 11 G, 115.

³⁰ Rijksarchief Noord-Brabant, KVK. Inv. 0211, dossier 109. Wijziging handelsregister. 22-10-1923.

Paleis Bioscoop opende waarschijnlijk in 1912 haar deuren. Met het verdwijnen van Schuiten verdween die bioscoop tevens uit de N.V.³¹ De exploitatie werd rond 1923 overgenomen door Pieter Sips die de exploitatie weer overdroeg aan Jan Huijskens in 1924.³² De bioscoop sloot in 1977. De katholieke Huijskens was voor hij bioscoopexploitant werd al bekend in het Bredase middenstandswezen. Zijn vader was rijtuigmaker en hij zelf zadelmaker.³³ Over deze bioscoop is het minste bekend. Uit een bouwtekening voor een vergunningsaanvraag uit 1938 is op te maken dat de bioscoop bestond uit een enkele zaal zonder balkon, dat plaats bood aan ongeveer 220 bezoekers.³⁴ De bioscoop werd in de volksmond "Het kleintje" of "vlooientheater" genoemd, wat er op wijst dat Paleis een kleine volksbioscoop was. In de dagbladen ben ik geen advertenties van de bioscoop tegengekomen, dus over de programmaring is weinig informatie bewaard gebleven. In het boek "Het Breda van Weleer: 1920-2000" staat een herinnering aan Paleisbioscoop opgetekend. "Je mocht wel naar het Casino of het Grand theater en het Luxor kon ook nog net, maar in Paleisbioscoop werden gewaagde films gedraaid en er kwam soms ruwe-bolster-blanke-pit-publiek." In Paleis werden volgens deze bron met name populaire vecht- en cowboyfilms gedraaid. Het is echter onduidelijk of dit ook voor de periode 1923-1933 geldt, maar uit de bron is op te maken dat het hier zeker om de periode voor 1955 gaat.³⁵

Aan de Reigerstraat was een pand gevestigd dat in de jaren '20 de basis legde voor een lange bioscooptraditie. Nog voor 1900 groeide de locatie al uit tot een zalencomplex, dat zich uitstreckte tussen de Reiger- en Cingelstraat. In 1906 werd Pieter Sips eigenaar en liet het in de Kamer van Koophandel inschrijven als Hof van Holland, café en bioscoop.³⁶ Hij liet in 1907 achter de Pergola, een soort overdekte tuin, nog een concertzaal bouwen. Zie de afbeelding hiernaast uit 1920 voor een impressie.³⁷ In 1912 na een grondige verbouwing, afficheerde het Hof van Holland zich als een "Dagelijksch Bioscope-Theater" en later tot 1925 als "Pergola Theater". In 1925 breidde het pand zich uit in de richting van de Schoolstraat. Vanaf dit jaar werden er waarschijnlijk geen filmvoorstellingen meer gegeven, maar was het een horecagelegenheid waar ook theater-

³¹ Rijksarchief Noord-Brabant, KVK. Inv. 0374. Dossier 4441. oprichtingsstatuten 5-1-1924.

³² Gemeentearchief Breda 1926-1944. Inv. 233-10, vergunningsaanvraag 21-02-1928.

³³ Gemeentearchief Breda 1815-1925. Gezinskaarten Breda 1918-1937.

³⁴ Archief Breda 1926-1944 Inv. Nr. 233-10 bouwtekening bij vergunningsaanvraag mei 1938.

³⁵ Rini Maas, *Gouwe gasten Goei volluk: Het Breda van Welleer 1920-2000* (Zundert: Vorrsselmans, 2002), 59-60.

³⁶ Rijksarchief Noord-Brabant, KVK. Inv. 307. Dossier 2001.

³⁷ Gemeentearchief Breda, Breda beeldcollectie.

en dansavonden werden georganiseerd. Pas op 24 maart 1933 volgde, na grootscheepse verbouwingen, de opening van bioscoop Casino. Casino had een capaciteit van 960 zitplaatsen en werd daarmee de grootste bioscoop van Breda.³⁸ *De Bredasche Courant* schreef zeer enthousiast over de opening van Casino, waarbij ook burgermeester en wethouders aanwezig waren. Met name de ruime opzet, grote keuze uit rangen, ruime zitplaatsen en balkons werden geprezen en men stelde dat het “een der mooiste en modernste bioscooptheaters van geheel Nederland” was.³⁹ Deze bioscoop bleef tot 2009 bestaan en bleef deze jaren de grootste bioscoop van Breda.

Pieter Sips was gedurende de jaren twintig ook exploitant van het Grand Theatre aan het Van Coothplein. Een plein dat iets verder van de Grote Markt ligt dan de andere bioscopen, maar tevens omringd was door winkels en horeca.⁴⁰ Het bijzonder vormgegeven gebouw met een Moorse toren werd in 1919 ontworpen door de Bredase architect Bilsen, die in deze jaren onder andere het ontwerp van de brouwerij en de parochie van de St. Annakerk in Breda voor zijn rekening nam.⁴¹ Hieronder twee foto's van de bioscoop vlak na de opening in 1921.⁴² Het interieur van de bioscoop bestond uit brons, natuursteen, glas in lood en kleurrijke tapijten. Het pand had eigenlijk nog luxueuzer moeten worden, maar de oorspronkelijke opdrachtgever H.W. Lutzki raakte in de bouwjaren failliet.⁴³ Het is onbekend in hoeverre Sips het vervolgens tegen gunstige financiële condities kon overnemen. Al vanaf 1925 adverteerde de bioscoop geregeld met een thé dansant. In 1927 vroeg Sips een dansvergunning aan voor de bovenzaal (foyer) van het Grand Theatre.⁴⁴ Het Grand sloot in 2000.

³⁸ *De Stem* 8-2-1990.

³⁹ *Bredasche Courant*, 25-3-1933.

⁴⁰ Gemeentearchief Breda. Archief Concordia: III-157. Inv. 115, Concordiagids 1933.

⁴¹ Gemeentearchief Breda 1926-1944 Inv. 233-10. vergunningsaanvraag 21-02-1928.

⁴² Gemeentearchief Breda, Breda beeldcollectie.

⁴³ Marc Berends en Gerard van Otten *Organisatie Open monumentendag Breda 2007* (Breda: Bureau cultureel erfgoed Breda, 2007), 33-34.

⁴⁴ Gemeentearchief Breda 1926-1944 Inv. 234-3.

Tenslotte werden er nog filmvoorstellingen gegeven door vereniging Concordia in haar schouwburg Concordia, dat tevens gevestigd was aan het Van Coothplein. Over het algemeen waren deze voorstellingen alleen toegankelijk voor leden van de vereniging. In januari 1932 besloot de vereniging echter ook een bioscoopvergunning aan te vragen voor openbare vertoningen. Deze vergunning werd verleend, maar al na een jaar deed de vereniging afstand van de vergunning en ging verder met het alleen vertonen voor leden.⁴⁵ Naast filmvoorstellingen werden er in de schouwburg ook operette-, toneel-, zang-, jazz- en revuevoorstellingen gegeven. Over het algemeen waren deze voorstellingen alleen toegankelijk voor leden en introducés. Ook waren er speciale KRO en AVRO avonden. Daarnaast werden er speciale avonden gehouden voor carnavalsvereniging "Bonus Eventus". Het is overigens niet gemakkelijk om aan de vereniging een politieke kleur of klasse toe te kennen. Er waren zowel AVRO als KRO avonden, maar de AVRO avonden waren in de meerderheid. Toch stond de vereniging niet in slecht daglicht bij de katholieken. In het katholieke *Dagblad van Noord-Brabant* werden de voorstellingen met enthousiasme besproken.⁴⁶

Over het ondernemersklimaat waarbinnen de bioscoopondernemingen konden opereren is weinig bekend. Wel is te zien dat de gemeente de vermakelijkheidsbelasting van 5% verhoogde naar 20% in 1924. Dit leverde enige kritiek op van de bioscoopexploitanten.⁴⁷ De gegevens over de inning van vermakelijkheidsbelasting zijn helaas niet voor handen. Over de mate van winstgevendheid van de bioscopen zijn ook geen cijfers beschikbaar. Toch moet het bioscoopwezen een lucratieve branche zijn geweest, gezien de investeringen die Sips gedurende deze jaren deed.

Deze bioscopen van Sips en het Luxor adverteerden in twee lokale dagbladen en in de wekelijkse promotiegidsen, die schouwburg Concordia aan haar leden verstrekke. Deze advertenties zagen er ongeveer hetzelfde uit. Hiernaast staat een representatief voorbeeld afgebeeld.⁴⁸ Paleis adverteerde niet in deze bladen. Zowel in het katholieke *Dagblad van Noord-Brabant* als de Liberaal protestantse *Bredasche Courant* werden voorstellingen besproken en op de weekagenda geplaatst. Hier viel over het algemeen geen onvertogen woord en er is geenszins een cultuur te bespeuren waarbij men tegen het "bioscoopgevaar" gekeerd was. Over de ondernemers is erg weinig bekend. In de bevolkingsregisters valt te lezen dat alle

⁴⁵ Gemeentearchief Breda. Archief Concordia: III-157. Inv. 115

⁴⁶ Gemeentearchief Breda. Archief Concordia: III-157. Inv. 115 concordiagids 1932.

⁴⁷ Gemeentearchief Breda 1926-1944 Inv. 223-5, brief 8-9-1920.

⁴⁸ *Bredasche Courant* 24-3-1931.

bioscoophouders uit deze periode Rooms-Katholiek waren. Dit zegt natuurlijk nog niet veel over de mate waarin men het geloof praktiseerde en dit terug liet komen in de bioscoopvertoningen, maar wellicht droeg het bij aan het harmonische klimaat van het Bredase bioscoopwezen.

Uit een steekproef van de advertenties uit de dagbladen valt op te maken dat Luxor en Grand geregeld overeenkomsten hadden in de programmering gedurende de periode, maar dat er ook verschillen waren. Het Luxor koos voor een groter aandeel Europese films, waar het Grand over het algemeen meer uit de Verenigde Staten afkomstige films vertoonde. Concordia programmeerde over het algemeen Europese films.

Ook in het uiterlijk van de bioscopen zien we verschillen. Paleis was een klein zaaltje met een eenvoudige aankleding. Grand daarentegen, was een fraai vormgegeven gebouw dat speciaal voor bioscoopvoorstellingen was gebouwd. De kenmerken van het Grand passen in het plaatje van wat men *picture palaces* noemt; grote, luxe bioscooptheaters die veel comfort boden en weelderig waren gedecoreerd.⁴⁹ Ook het Casino kan men in deze categorie plaatsen. Over het Luxor is wat betreft het interieur uit deze periode niets bekend, maar zag er aan de buitenkant imposant uit. *Picture palaces* kwamen in het midden van de jaren tien op in de grote steden van de Verenigde Staten om een middenklassenpubliek naar de bioscopen te trekken. Thissen van Van der Velden betogen in hun artikelen "*Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis*" dat deze *picture palaces*, anders dan in Amerika niet het domein waren voor de middenklasse, maar voor "de kleine man, ongeacht de inhoud van diens portemonnee."⁵⁰ Het was de plaats waar de arbeider zich tijdelijk kon verheffen uit zijn arbeidersstatus, als een ontsnapping uit de werkelijke situatie van alledag. De opkomst van *picture palaces* zijn volgens de auteurs een uitdrukking van het grote zelfvertrouwen en optimisme van de branche door de voorafgaande grote voorspoed in het amusementswezen.⁵¹

Bovenstaande doet vermoeden dat er in Breda niet bepaald sprake was van een zuilspecifieke bioscoop of dat het katholieke geloof een rol speelde in presentatie of programmeringen van de bioscopen. Het ziet er eerder naar uit dat er nog het meest een onderscheidt werd gemaakt in de verschillende vormen van bioscoopervaringen die Breda aanbood. Van een simpele volksbioscoop, tot een luxe avond uit in een filmpaleis. Het bioscoopwezen kende waarschijnlijk met name grote populariteit onder de arbeidersklasse en deze populariteit liet zich terugzien in de bouw van grote luxueuze filmpaleizen. Dit is waarschijnlijk voor een deel te wijten aan de toenemende bevolkingsgroei en daarmee in verband staande stijgende interesse van de arbeidersklasse als voornaamste doelgroep. In hoeverre het ondernemersklimaat een rol speelde zal in de volgende paragraaf aan bod komen als zal worden gekeken naar de invloed van de lokale politieke macht op de bioscoopcultuur in Breda. Hierbij zal met name het keuringsvraagstuk centraal staan.

⁴⁹ Judith Thissen en André van der Velden, "*Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis*", Tijdschrift voor mediageschiedenis 9.1 (2009): 50-72, 54.

⁵⁰ Thissen, "*Klasse als factor*", 61.

⁵¹ Thissen, "*Klasse als factor*", 57.

Regulering van het bioscoopwezen

Ondanks dat Breda in vergelijking tot andere grote katholieke gemeenten laat was met nameuring, betekende dit niet dat er voor de inwerkingtreding van de bioscoopwet in 1928 geen enkele vorm van bioscoopregulering was. In mei 1914 ging in Breda de "Lichtbeeldenverordening" in werking. Deze verordening verbood het om kinderen beneden de 16 jaar bij deze voorstellingen toe te laten, behalve als deze specifiek voor kinderen bedoeld waren. Naleving van deze verordening vond plaats door de gemeentepolitie. Het ging er hier uitdrukkelijk om dat de jeugd uit de bioscopen werden gehouden. Men bemoeide zich niet met de inhoud van de films die werden vertoont.⁵²

Dat de filmkeuring in Breda niet bepaald een issue was, bleek ook uit het feit dat in veel gemeenten de geestelijken zich gingen uitspreken tegen het "bioscoopgevaar", terwijl dit in Breda tot weinig ophef leidde. Elites en de landelijke politiek gingen zich rond 1918 met de kwestie bemoeien.⁵³ Met name in Limburg verslechterde de relatie tussen katholieken en het bioscoopbedrijf begin jaren twintig. Om de macht van de filmverhuurders het hoofd te bieden besloten enkele grote zuidelijke gemeenten, waaronder Maastricht en Eindhoven, tot de oprichting van de zuidelijke nameuringsvereniging in maart 1923. Ook Breda ontving een uitnodiging om tot de vereniging toe te treden.⁵⁴ In een afwijzende reactie schreef de Burgermeester van Breda, na overleg met het college van B&W, dat het "niet noodzakelijk eener gemeenschappelijke filmkeuring als door u bedoelt, zich voorhands te Breda niet doet gevoelen. De ervaring leerde hier tot heden, dat de verhoudingen van dien aard zijn, dat eene keuring als bedoeld niet nodig kan worden geacht".⁵⁵

Helaas is dit het enige vindbare argument voor de afwijzing en is het voor zover onbekend wat de motivatie van de katholieke gemeente Breda achter de afwijzing in 1923 was. In retrospectief kan de reactie op verschillende wijze worden uitgelegd. In de eerste plaats kan dit te maken hebben met, zoals Thunnis van Oort in zijn onderzoek naar de opkomst van het bioscoopwezen in het katholieke zuiden, *Film en het moderne leven*, stelt dat er een niet-katholiek deel van de Bredase elite was dat geen behoefte had aan katholieke bevoogding.⁵⁶ Dit is echter een bevinding die ik niet deel. Al eerder schreef ik dat de katholieken, gevolgd door een groot aandeel socialisten het in de gemeentelijke macht voor het zeggen hadden. Een niet-katholiek liberaal deel was sterk in de minderheid, wat erop doet lijken dat men andere verhoudingen bedoelde.

Een andere lezing van het enigszins cryptische antwoord van de burgermeester is, dat de gemeente het gezien het harmonische klimaat niet nodig achtte om een orgaan te creëren dat een dergelijke controle doorvoerde. In de kranten of in de raad valt er rond deze tijd geen klacht te bespeuren over het "bioscoopgevaar" in Breda. Illustratief is ook dat het katholieke *Dagblad van Noord-Brabant* de oprichting van

⁵² Gemeentearchief Breda 1926-1944 Inv. 233-8.

⁵³ Karel Dibbets, "Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen", in: Idem en Frank van der Maden ed., *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Weesp, 1986) 229-270, 234.

⁵⁴ Van Oort, 143-144.

⁵⁵ Archief VNLGGF 1. Brief 2-9-1923.

⁵⁶ Van Oort, 144.

de zuidelijke nakeuringsvereniging slechts in een zeer kort artikel noemt en geenszins oproept om Breda te laten aansluiten.⁵⁷

Daarnaast blijkt uit de afwegingen die door de gemeente later zijn gemaakt na invoering van de, door de bioscoopwet ontstane, plaatselijke bioscoopcommissie, dat het kostenplaatje van een nakeuringsorgaan in de afweging een belangrijke rol in de besluitvorming speelde. Ik zal hier in de volgende paragraaf nader op ingaan. Dit “zuinigheidsargument” wordt ook ondersteunt door verdenkingen van de zuidelijke nakeuringsvereniging begin jaren '30, dat Breda op hun keuringsoordeel parasiteerde. De zuidelijke nakeuring had vermoedens dat in Breda maar zelden een film wordt vertoond die niet door de nakeuring is gekomen. De verdenkingen zijn door de vereniging tussen september 1931 en 1932 getoetst en men kwam tot de conclusie dat er slechts 10 “ontoelaatbare films” in Breda waren vertoond.⁵⁸ Het past in een plaatje van Breda dat liever niet wenst te betalen voor een keuringsoordeel om zich tegen onzedelijkheden te beschermen. Dit doet vermoeden dat, zolang men in Breda geen noemenswaardige klachten had met betrekking tot het bioscoopwezen, men ook niet voornemens was om een budget voor keuring en toezicht te creëren. Daarnaast was het wellicht zo, dat de plaatselijke bioscoopexploitanten zich in hun programmering spiegelden aan de omliggende katholieke gemeenten en zo een vorm van zelfcensuur toepasten uit persoonlijke overwegingen of om de harmonie in de gemeente te bewaren. Ook stond men niet negatief tegenover de bioscoopexploitanten. Zo krijgt Huijskens van Paleisbioscoop slechts een standje, wanneer er te jonge bezoekers zijn aangetroffen tijdens een voorstelling voor volwassenen aangezien hij volgens de plaatselijke commissie van toezicht op de bioscopen “niet de slechtste figuur maakt.”⁵⁹ Men kan de zin “De ervaring leerde hier tot heden, dat de verhoudingen van dien aard zijn, dat eene keuring als bedoeld niet nodig kan worden geacht” dus ook zo uitleggen dat de verhoudingen met de bioscoopexploitanten niet dermate (of helemaal niet) op een gespannen voet stonden om hier middels nakeuring wat aan te doen. Men doelde in deze lezing dus niet op de *politieke verhoudingen*, maar op de verhouding tussen de politiek en het plaatselijke *bioscoopwezen*.

Toch betekende dit niet dat Breda een vrijhaven was waarin alles werd vertoond. Een voorbeeld hiervan is dat ook in het Bredase bioscoopwezen, zoals in het hele land, de kwestie rondom PANTSERKRUISER POTEMKIM een rol speelde. Op 24 augustus 1926 ontving de gemeente een brief van de Nederlandse bond van vrijwillige burgerwachten over de vertoning van de Potemkin te Amsterdam. Zij roepen op de film in de gemeente te verbieden vanwege de communistische inhoud. Er wordt vervolgens besloten de film eerst proef te laten draaien voor justitie- en polititieautoriteiten alvorens vertoningtoestemming te verlenen. De kolonel brigade-commandant adviseert om de film te verbieden.⁶⁰ Ook het liberale dagblad de *Bredasche Courant* keurde de inhoud van de film af als “Proletkult”.⁶¹ De film wordt, zoals in veel andere gemeenten, op grond van art. 188, verstoring van openbare orde, verboden in Breda. De zuidelijke nakeuringsvereniging keurde de film

⁵⁷ *Dagblad van Noord-Brabant* 15-6-1923.

⁵⁸ Archief VNLGGF 2, 11-11-32.

⁵⁹ Gemeentearchief Breda 1926-1944 Inv. 233-10, brief 23-4-1936.

⁶⁰ Gemeentearchief Breda 1926-1944 Inv. 233-8.

⁶¹ Archief VLGGF 1, Brief burgermeester Breda, 19-10-26.

echter goed, wat in het katholieke zuiden veel stof deed opwaaien.⁶² Ook dit incident kan een reden zijn geweest voor Breda om zich nog lange tijd afzijdig te houden van een lidmaatschap.

Het bioscoopwezen in Breda kende voor zover bekend naast dit incident geen bijzondere politieke tegenwerking of protesten tegen de wijze waarop in Breda films werden vertoond. Toch ging men wel anders naar het bioscoopwezen kijken na de inwerkingtreding van de Bioscoopwet in 1928, wat in de volgende paragraaf aan bod zal komen.

⁶² Van Oort, 157.

Van verplichte regulering naar gekozen regulering

Met de komst van de bioscoopwet in 1928, kwam er tevens een centraal orgaan voor het keuren van films; De Centrale Commissie voor de Filmkeuring. De voornaamste norm voor keuring was, dat films niet in strijd mochten zijn met de goede zeden of openbare orde. De wet sloot de mogelijkheid van gemeentelijke nakeuring echter niet uit.⁶³ In katholieke kringen achtte men de katholieke waarden en normen onvoldoende gewaarborgd, en zestig katholieke gemeenten zou van deze mogelijkheid van nakeuring gebruik maken, met de oprichting van de Katholieke Filmcentrale (KFC) in 1929. De liberale en socialistische zuil hebben de additionele filmkeuring altijd als onverenigbaar met de intenties van de bioscoopwet beschouwd en hebben de nakeuring dan ook tot haar opheffing in 1967 bestreden.⁶⁴ Voor de KFC bestond er dus al sinds 1923 de zuidelijke nakeuringsvereniging, waar Breda zich uiteindelijk in 1933 zou aansluiten. Breda begon zich pas met de komst van de KFC over diverse nakeuringsmogelijkheden na te denken.

Het katholiek gekleurde *Dagblad van Noord-Brabant* wijst in haar artikelen rondom de inwerkingtreding van de bioscoopwet meermaals op de afwachtende houding van de gemeente wat betreft bioscoopregulering. Bij het aanstellen van de uit de bioscoopwet voortvloeiende verplichting tot een plaatselijke bioscoopcommissie neemt het dagblad de gemeente kwalijk dat men wacht met een besluit tot het instelling van een additionele plaatselijke (katholieke) nakeuring.⁶⁵ B&W wilde blijkbaar eerst bezien of dit wel daadwerkelijk noodzakelijk zou zijn.

Ruim een jaar later op 19 oktober 1929 schrijft het dagblad een betoog over de noodzakelijkheid van nakeuring in Breda en ziet het als de plicht van de gemeente om haar verantwoordelijkheid op dit punt te nemen. De oproep werpt zijn vruchten af en op 18 december 1929 wordt er door R.K.S.P. raadslid Elich aan de gemeenteraad een motie ingediend om B&W te verzoeken een gemeentelijke nakeuring in te voeren.⁶⁶ De raad doet naar aanleiding van de motie beroep op verschillende partijen om informatie over de mogelijkheden in te winnen, alvorens tot een beslissing te komen.

De "Plaatselijke Commissie van Toezicht op de bioscopen in Breda" ziet liever een plaatselijke nakeuring die alle films zou herkeuren, dan aansluiting bij de zuidelijke nakeuring, maar stelt dat een zeer prijzig kostenplaatje zou opleveren. Dit bezwaar acht de commissie onoverkomelijk, waardoor alleen aansluiting bij de zuidelijke nakeuring als optie overblijft. Men ziet hier als bezwaar, dat aansluiting bij de zuidelijke nakeuring er ongetwijfeld voor zorgt dat er films toegelaten worden die ongewenst zullen zijn en alleen door middel van een plaatselijke keuring kunnen worden geweerd.⁶⁷

⁶³ Dibbets, "Het bioscoopbedrijf", 258.

⁶⁴ Jos van den Burg, *Film en overheidsbeleid: van censuur naar zelfregulering* (Den Haag: SDU, 1991), 55.

⁶⁵ *Dagblad van Noord-Brabant*, 5-5-1928.

⁶⁶ Notulen raadsvergadering Breda 18-12-1939

⁶⁷ Gemeentearchief Breda 1926-1944 Inv. 233-12, brief "plaatselijke commissie van toezicht op de bioscopen", 25-2-1930.

B&W vraagt in februari 1930 advies aan de burgermeester van Tilburg over de werking van KFC. De burgermeester stelt dat een plaatselijke keuring niet nodig is als de bioscoopexploitanten zich vrijwillig aan het keuringsoordeel van de KFC onderwerpen, waardoor de gemeente niet meer belast is met het nakeuren. Deze methode werkt in Tilburg naar tevredenheid.⁶⁸ De gemeente gaat vervolgens over tot het polsen van de bioscoopexploitanten om hen tot vrijwillige onderwerping te bewegen. In de eerste maanden van 1931 geven alle vaste bioscopen en Concordia te kennen zich vrijwillig aan het oordeel van de KFC te houden.⁶⁹

In maart 1931 ontstaat er een lobby in de katholieke zuil onder aanvoering van de hoofdredacteur van het *Dagblad van Noord-Brabant*, Albert van der Poel. Van der Poel komt met een petitie, waarin hij, namens diverse katholieke verenigingen of afdelingen hiervan uit Breda, de gemeente verzoekt om zich aan te sluiten bij de zuidelijke nakeuringsvereniging. Men was blijkbaar bang dat de bioscoopexploitanten zich zonder een verordening, wellicht in de toekomst zouden kunnen onttrekken van het keuringsoordeel of dat nieuwe exploitanten zich er niets van aan zouden trekken. Daarnaast impliceren zij, aangezien bioscoophouders zich vrijwillig aan het keuringsoordeel van het KFC onderwerpen, Breda kosteloos profijt zou trekken van het keuringswerk. Dit vindt men de gemeente Breda onwaardig.⁷⁰

De petitie wierp blijkbaar haar vruchten af, want de gemeente vraagt een maand later de zuidelijke nakeuring om meer informatie over de condities en de kosten die aan een lidmaatschap verbonden zijn. In een antwoord schrijft de vereniging dat de jaarlijkse kosten 1 cent per inwoner zullen bedragen. Daarnaast meldt men dat er aan de KFC jaarlijks een subsidie van 3000 gulden voor keuringsdiensten wordt verleend, en dat met aansluiting bij de zuidelijke nakeuring Breda het werk van de KFC dus financieel zal ondersteunen.⁷¹

Ruim 5 jaar na invoering van de bioscoopwet en de plaatselijke bioscoopcommissie en 3 en een half jaar na de motie van raadslid Elich om een gemeentelijke nakeuring in te stellen, is het uiteindelijk zo ver: B&W doet uiteindelijk op 9 maart 1933 een voorstel in de raad om de gemeente te doen toetreden tot de zuidelijke nakeuringsvereniging. In de raad wordt er nog tevergeefs een poging gedaan om de motie te verwerpen. Een S.D.A.P. raadslid stelt dat Elich zijn oren heeft laat hangen naar de katholieke pers en dat B&W braaf doen wat een R.K. lid hen verzoekt. De wil van de kerkelijke overheid wordt volgens hem aan de minderheid opgedrongen, zonder dat er aantoonbare "bewijzen" zijn die de noodzaak van een nakeuring ondersteunen. De S.D.A.P'er sluit zijn betoog met de opmerking dat zijn woorden, gezien de katholieke raadsmeerderheid, geen gevolgen zullen hebben. Deze lezing was juist, want de katholieke en protestante raadsfracties stemmen allen voor de motie, die in ruime meerderheid van 18 tegen 8 stemmen van de socialisten en liberalen wordt aangenomen.⁷²

⁶⁸ Gemeentearchief Breda 1926-1944 Inv. 233-12, brief 20-02-1930.

⁶⁹ Gemeentearchief Breda 1926-1944 Inv. 233-12.

⁷⁰ Archief VNLGGF 2. Brief 4-3-1931.

⁷¹ Archief VNLGGF 2. Brief 11-4-1931.

⁷² Notulen raadsvergadering Breda 9-3-1933.

De gang van zaken toont een beeld van een gemeenteraad die met name een financiële drempel ziet in toetreding. Het lijkt erop dat B&W kennelijk belangrijker zaken aan haar hoofd had dan het keuringsvraagstuk. Het bioscoopgevaar was wellicht wel een van de minste zorgen gedurende deze sociaal bewogen periode van het interbellum van gemeentelijke uitbreiding en periodes van economische crisis. Daarnaast paste de houding in de wellicht nog doorklinkende traditie van *laissez-faire* politiek die Breda zo lang kenmerkte. Het ziet er daarnaast naar uit dat de bioscoopexploitanten in de hele historie geen rol van betekenis hebben gespeeld. Vanuit de exploitanten kwamen geen grote bezwaren en daarmee leek het de minste drempel die in het hele proces genomen moest worden. De kwestie lijkt hierdoor meer een formaliteit dan een conflict te zijn geweest.

De goede verhoudingen tussen politiek en het bioscoopwezen gaven in beginsel weinig reden tot een katholieke nakeuring. Met name rond 1923 lijken discussies over toelaatbaarheid of conflicten zich met name achter de schermen af te spelen, of doen deze zich weinig voor. Deze situatie sluit aan bij het beeld dat Thunnis van Oort schets van de gemeente Heerlen in deze periode. De bioscoophouder in deze gemeente weerde wellicht de meest aanstootgevende films en stelde zich meewerkend op naar de autoriteiten. In ruil daarvoor liet de overheid de Heerlense bioscoop met rust. Opmerkelijk genoeg bewoog dit de Heerlense overheid om in 1932 uit de zuidelijke nakeuringsvereniging te stappen, terwijl Breda zich juist tot de polariserende aanpak van de katholieke filmkeuring wendde zonder dat we daar noemenswaardige redenen voor hebben kunnen terugvinden, behalve de groeiende populariteit van bioscopen in deze jaren.⁷³

⁷³ Van Oort, 110.

Conclusie

Het harmonische compromisemodel dat de plaatselijke verhoudingen tussen politiek en bioscoopwezen gedurende de periode 1923-1933 kenmerkte is de voornaamste reden voor het lang uitblijven van een additionele nakeuring in de gemeente Breda. Ondanks het feit dat katholieken onder de populatie en in de politiek domineerden, betekende dit niet dat het sociaal-culturele leven in en rond de stad sterk regulerend door deze ideologische principes was gekleurd. Integendeel, de opkomst van een arbeidersklasse zorgde voor een politieke heroriëntatie van de katholieke partij. Daarnaast profiteerde de middenklasse van de toenemende vraag naar consumentenproducten en gemakkelikheden van deze klasse. We zien het optimisme over deze groei terug in de bouw van filmpaleizen, die de bioscoopervaring naar een groter en luxer niveau tillen, waarbij arbeiders het gevoel kregen zich tijdelijk te verheffen uit de klassenverhoudingen. Hierbij speelde de dominantie van het katholieke geloof in de stad een kleine rol en opereerde de bioscooplocaties als een zuilneutrale plaats in het openbare domein. Wellicht was het gebrek aan verzuilde controle op dit, in populariteit groeiende, domein uiteindelijk wel de voornaamste reden voor delen van de katholieke zuil om te lobbyen voor nakeuring. Ondanks het feit dat klachten over specifieke filmvertoningen uitbleven, wilde men waarschijnlijk via nakeuring weer enige grip op openbare gemakkelikheden krijgen. Dat de uiteindelijke toetreding tot de zuidelijke nakeuringsvereniging tot weinig verzet van de bioscoopexploitanten leidde en het uiteindelijk toch allemaal zo lang moest duren, laat zich dan ook het best verklaren door de gedachte dat het college van B&W gedurende deze jaren waarschijnlijk belangrijker zaken aan haar hoofd had dan het beteugelen van het "bioscoopgevaar".

Gedurende de periode 1923-1933 was het bioscoopwezen ontwikkeld tot een gevestigde amusementsvorm. Met drie permanente locaties, filmavonden bij Concordia en de overgangperiode van het Pergola theater naar *picture palace* Casino moet de bioscoop een populaire vrijetijdsbesteding zijn geweest. Men had keuze uit een divers aanbod dat zich uitstreckte van de simpele cowboy- en knokfilms, tot Hollywoodproducties en Europese films en het publiek kon kiezen uit meerdere rangen in de bioscoop. Volgens Thissen en Van der Velden bleven bioscopen het domein van de arbeidersklasse in de jaren twintig. Toch is dit punt niet veel meer dan een aanname voor de situatie zoals die in Breda was. Deze conclusie van Thissen en Van der Velden is immers gebaseerd op onderzoek naar de grote steden. Wellicht waren de verhoudingen in Breda wel dusdanig anders, dat filmpaleizen hier wel meer een middenklassenpubliek trokken. De situatie in het centrum van Breda wordt paradoxaal als we de lezing van de auteurs volgen: Uit dit onderzoek blijkt dat de gemeente met name de wat rijkere middenklasse naar het "luke" Breda wilde trekken, maar de in het centrum gevestigde bioscopen waren volgens Thissen en Van der Velden een domein voor de arbeidersklasse. Hoe verhield de positie van arbeiders uit de randgemeenten zich dan tegenover dit middenklassendomein in het centrum gedurende deze jaren? Daarnaast waren de filmavonden in Concordia grotendeels alleen toegankelijk voor leden. De karakterisering van Concordia doet vermoeden dat de verenging eerder een domein was voor een liberaler middenklassenpubliek, dan de arbeider. Toch lijkt de programmering in veel opzichten op het

Luxor. Het verschil tussen de filmervaring zou dan moeten liggen in het onderscheidt van een besloten voorstelling en de bioscoop. Het is de vraag of we dit onderscheidt wel zo scherp mogen maken. Door het gebrek aan cijfers is het niet mogelijk om te bepalen wie er nu precies naar welke voorstellingen ging en welke rol het bioscoopdomein en de verschillende rangen een rol speelde in deze afwegingen. Nog interessanter is wellicht de vraag of dit in de loop van de jaren twintig en dertig ook veranderde door de wijzigende betrekkingen tussen de bevolking van de oude stad en randgemeentes, een verandering van status die arbeiders ten opzichte van de middenklasse hadden, en de plaats die de bioscoop in het publieke domein innam. Het is interessant om in toekomstig onderzoek nog dieper in te gaan op de opbouw van het publiek dat in deze periode de bioscopen en filmavonden bezocht en na te gaan of er zich in deze opbouw in de loop der jaren ook interessante transformaties voordeden. Welke rol had de zuidelijke nakeuring na 1933 op het bioscoopwezen van Breda? Deed er zich een wending voor die van grote invloed was op de status van bioscopen als zuilneutrale plaats in het openbare domein? De wisselvalligheid van de Nederlandse bioscoopcultuur laat zich derhalve niet alleen kenmerken door grote regionale verschillen, maar wellicht ook door veranderingen van de plaatselijke verhoudingen die in de loop der jaren van invloed kunnen zijn geweest op lokale bioscoopculturen. Dit maakt de discussie over de Nederlandse filmcultuur wellicht complexer, maar zal nog beter de gebrekkige en wisselvallige integratie van film in de Nederlandse samenleving helpen verklaren.

Gebruikte archieven en periodieken**Gemeentearchief Bergen op Zoom**

Archieven bevolkingsregister Bergen op Zoom

Gemeentearchief Breda

Archief gemeente Breda 1815-1925

Archief gemeente Breda 1926-1944

Archief bevolkingsregister Breda

Archief vereniging Concordia Breda

Notulen raadsvergaderingen Breda

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven

Archief Vereeniging van Noord-Brabantsche en Limburgsche gemeenten voor gemeenschappelijke filmkeuring, 1923-1969

Rijksarchief Noord-Brabant

Archief Kamer van Koophandel en fabrieken voor westelijk Noord-Brabant 1922-1979

Geraadpleegde periodieken

Brabants Nieuwsblad De Stem

Bredasche Courant

Het Dagblad voor Noord-Brabant

Literatuur

Bartels, Nel. "De stedenbouwkundige ontwikkeling van Breda, 1870-1930." *Jaarboek De Oranjeboom* 49. Red. F.A. Gooskens. (Breda, 1996): 141-185.

Berends M. en G. van Otten. *Organisatie Open monumentendag Breda 2007*. Breda: Bureau cultureel erfgoed Breda, 2007.

Burg, Jos van den. *Film en overheidsbeleid: van censuur naar zelfregulering*. Den Haag: SDU, 1991.

Dibbets, Karel. "Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen." *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*. Red. Idem en Frank van der Maden ed., Weesp, 1986. 229-270.

---. "Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land" *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 9.2 (2006): 46-64.

Duijghuisen M. en P. Klep. *Geschiedenis van Breda III, Hoofdpijnen en accenten. 1795-1960*. Breda: Gianotten, 1990.

Kokx, A., et. al. *'t Roode spook sluipt door Breda : honderd jaar sociaal-democratie in de Bredase politiek pvda Breda*. Breda: PVDA, 2005.

Maas, Rini. *Gouwe gasten Goei volluk: Het Breda van Welleer 1920-2000*. Zundert: Vosselmans, 2002.

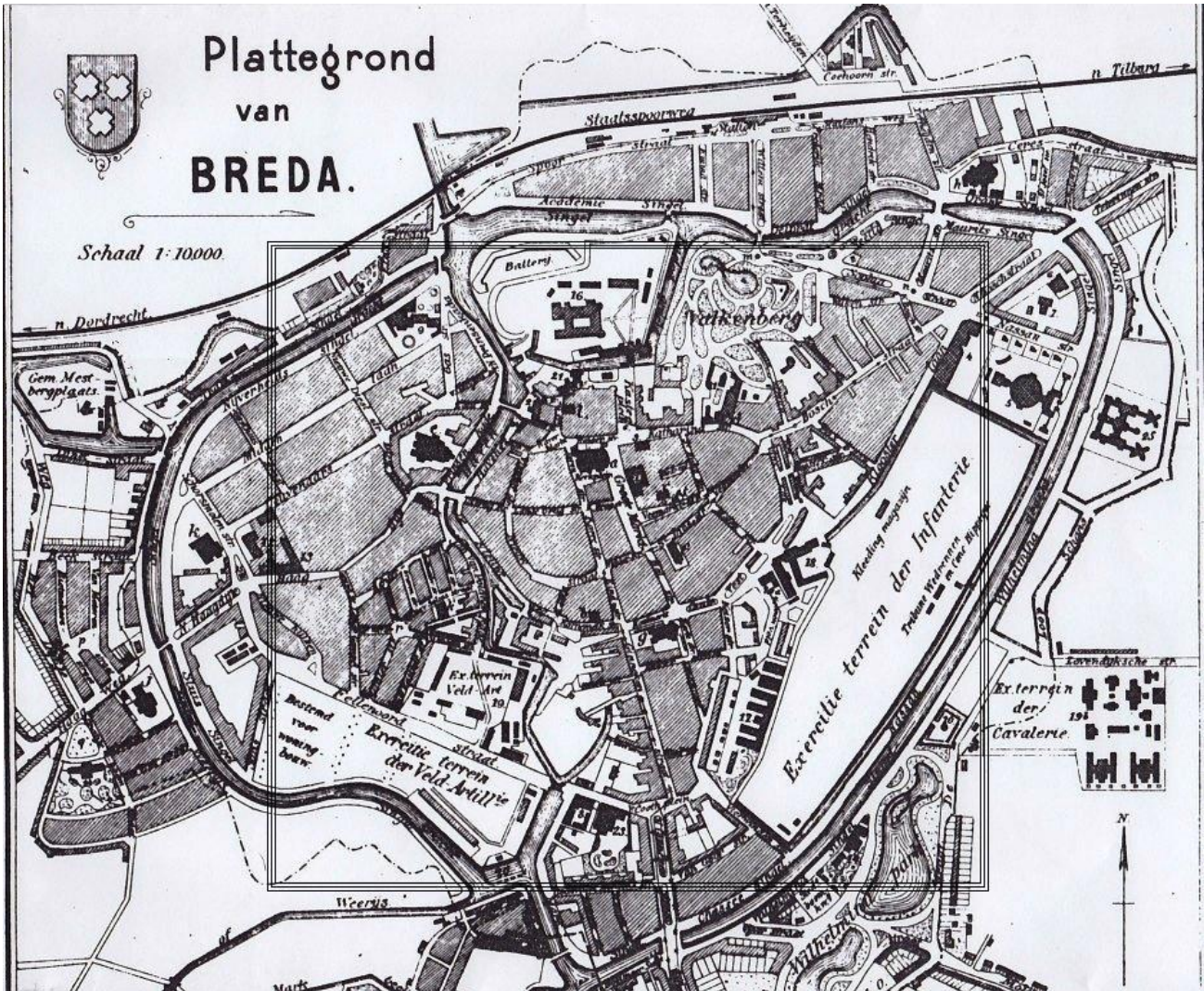
Oort, Thunnis van. *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)*. Hilversum: Verloren, 2007.

Thissen, Judith. et. al. "Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur" *Leidschrift* 24-2 (2009): 111-130.

Thissen, Judith en André van der Velden. "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis" *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 9.1 (2009): 50-72.

Bijlage 1

Hieronder een plattegrond van Breda uit 1921. Aangezien het kaartje onduidelijk is, heb ik de bioscooplocaties op een recente kaart aangegeven op de volgende pagina staat weergegeven. Het kadertje in de oude kaart geeft aan welk gedeelte van het centrum in de recente plattegrond is weergegeven.

Plattegrond van het centrum van Breda uit 2005.

